

De cultureel deskundige in het strafproces – tolk noch gedragskundige

Frans Koenraadt

Om de persoon van de verdachte in beeld te brengen, wordt in het strafproces op grote schaal gebruikgemaakt van gedragskundig onderzoek en rapportage door een psychiater, psycholoog en/of pedagoog, meestal als gevolg van gerezen vermoedens of twijfels bij de rechter of een der procespartijen over de psychische conditie van de verdachte. Zo wordt thans in ruim een kwart van de zaken die door de meervoudige strafkamer worden behandeld, zo'n forensisch gedragskundig rapport uitgebracht (Van Kordelaar, 2007: 91-93). De vragen die aan de gedragskundige worden voorgelegd, zijn veelal nader omschreven.¹ Vragen van culturele aard komen er nauwelijks aan de orde,² terwijl het aantal allochtonen in de Nederlandse samenleving en daarmee in de Nederlandse strafrechtspleging de afgelopen decennia aanzienlijk is toegenomen.

Een enkele keer is bij een allochtone verdachte de psychiater of psycholoog ook van gelijke etnische afkomst. Dat vergemakkelijkt vaak wel de communicatie, temeer omdat onderzoeker en onderzochte dan dezelfde taal of hetzelfde dialect spreken en een gemeenschappelijke culturele achtergrond delen. En dat vergroot natuurlijk de wederzijdse verstaanbaarheid. Soms wordt, ongeacht of een gedragskundige is ingeschakeld, expliciet de expertise van een cultureel deskundige gevraagd in het strafproces.³

In haar onderzoek bespreekt de juriste Wiersinga (2002) het rechtsbeginsel van minimalisering van culturele barrières door het inschakelen van een deskundige waardoor onbegrip, interpretatieverschillen en algemener cultureel onbegrip kunnen worden vermeden c.q. beperkt. In het ideale geval wordt een antropologisch deskundige ingeschakeld die de cultuur van de verdachte kent, de strafprocessuele context in de vingers heeft, over het concrete geval kan rapporteren en met de verdachte kan communiceren zonder tussenkomst van een tolk (Wiersinga, 2002: 97-99). Juridisch gezien geeft artikel 6 EVRM niet direct recht op de inschakeling van een deskundige. Het Wetboek van Strafvordering geeft de verdachte wel enige rechten op dit punt. Wiersinga concludeert dat de juridische normering ten aanzien van de kwaliteit van de deskundige en zijn

1 In het merendeel van de gevallen standaard geformuleerd. Zie bijvoorbeeld Van Marle, in: Raes & Koenraadt, 2007: 117-118.

2 Zo ontbreekt in het handboek *Gedragskundige rapportage in het strafrecht*, 2008 aandacht voor de culturele thematiek.

3 Bovenkerk refereerde er al haast vanzelfsprekend aan in zijn bijdrage aan de bundel *Vrijheid en verlangen*, 2009: 91.

rapportage nog onvoldoende is. In deze bijdrage wordt nader ingegaan op de cultureel deskundige die pro Justitia optreedt,⁴ en wordt een vergelijking gemaakt met de forensisch gedragskundige.

Fase van het strafproces

Tijdens het politie-onderzoek is, zo blijkt ook uit onderzoek van Hielkema (1996: 290-291), sprake van een overwicht aan criminalistiek en medisch-fysiek onderzoek, terwijl in de fase van de inbewaringstelling, het gerechtelijk vooronderzoek en het onderzoek ter terechtzitting vooral behoefte is aan deskundige inbreng over de persoon van de verdachte. In verschillende stadia van het strafproces is het eveneens mogelijk een cultureel deskundige in te schakelen. Dat gebeurt thans op bescheiden, zij het in de afgelopen vijftien jaar licht groeiende schaal. Tijdens het (opsporings)onderzoek door de politie wordt soms een cultureel deskundige ingeschakeld om de recherche bij te staan in zaken waarbij vermoedens van culturele delicten, dan wel culturele invloeden op strafbare feiten aan de orde zijn (Janssen, 2008).

Om zich een beeld te kunnen vormen van de culturele en/of religieuze achtergronden waarbinnen een delict is gepleegd, maar ook om meer zicht te krijgen op de motieven van strafbare feiten wordt soms door de officier van justitie, de verdediging, dan wel de rechter-commissaris een cultureel deskundige geraadpleegd, zoals in het proces tegen Mohammed B., waar een deskundige op het gebied van het recht van de islam en het Midden-Oosten werd ingeschakeld.⁵ Siesling (2004: 67) stelt in haar onderzoek:

‘Natuurlijk komt de deskundige vaak pas in beeld wanneer al bepaald is dat er inderdaad sprake is van een cultureel aspect dat in de zaak van invloed is geweest.’

Toch kan juist een deskundige in een eerder stadium van het strafproces degene zijn die zo een bepalende rol vervult en daarmee richting geeft aan dat proces.

Ook forensisch gedragskundigen consulteren soms in het gerechtelijk vooronderzoek een cultureel deskundige.⁶ Hierbij is dan vaak de vraag aan de orde of, en zo ja, hoe vreemd gedrag in psychopathologische zin onderscheiden kan worden van vreemd gedrag in culturele zin.⁷ En, hoewel het cultureel verweer in het Nederlandse strafrecht niet als zodanig is erkend,⁸ blijkt het toch mogelijk om de bijdrage van de cultureel antropoloog in andere verweren of overwegingen in het strafproces onder te brengen. Zo kunnen culturele aspecten in het

4 Door Crombag et al. (1992: 294) nog tot ‘nieuwbakken specialisten en hun beoefenaren’ gerekend.

5 Rechtbank Amsterdam 25 juni 2005, *LJN AU0025*

6 Tseng et al., 2003: 33-36 hebben enkele kwaliteiten beschreven waar professionals in de forensische geestelijke gezondheidszorg over moeten beschikken om in culturele zin adequaat te kunnen functioneren. Zij onderscheiden daartoe culturele sensitiviteit, culturele kennis, culturele empathie en cultureel relevante interacties.

7 Koenraadt & Van Deutekom, in: Koenraadt et al. (eds.), 2007: 119.

8 Evenals in het Amerikaanse strafrecht, waar het cultureel verweer geen ingang vond. Cultureel deskundigen worden er het vaakst ingeschakeld in zaken van ‘moord onder bijzondere omstandigheden’, omdat daar dan financiële middelen voor beschikbaar zijn (Winkelman, 1996: 154).

strafrecht wel een rol spelen als verzachtende of strafverminderende omstandigheden, zoals bij een beroep op psychische overmacht (Knoops, 1998).

Maar terwijl in de jaren negentig van de afgelopen eeuw een beroep op culturele achtergronden – met inschakeling van een cultureel deskundige – veelal leidde tot strafvermindering, zien we in de Nederlandse strafrechtspleging thans een beweging in de richting van een strafverzwaring. Dat is een risico dat verbonden is aan de inschakeling van deze deskundigen, waarmee aldus kenmerken van discriminatie verbonden raken (Van Rossum, 2007).

Een casus⁹

In een zaak van belaging en stelselmatige bedreiging door een Turkse verdachte bevat het dossier een ‘Analyse mogelijk eerge relateerd geweld’, dat is opgesteld door een materiedeskundige en een turkoloog. Het gaat om de neerslag van bevindingen van een inventarisatie van maatschappelijke problemen en culturele invloeden. Mede op basis van de betreffende analyse is de verdachte aangehouden. De tekst van de analyse geeft op weinig genuanceerde wijze de situatie van betrokkene weer en eindigt met een sombere prognose. Die sombere kijk vloeit kennelijk voort uit het gegeven dat betrokkene destijds in een neerslachtige en wanhopige fase verkeerde als reactie op de scheiding van zijn partner. Bovendien bevat de tekst persoonlijkheidstypologieën en worden algemene gedragskundige uitspraken gedaan die niet behoren tot de expertise van de auteur(s) van de betreffende analyse. Enkele maanden later vindt een verhoor plaats waarin de betreffende turkoloog in een andere rol functioneert, namelijk als tolk in de Turkse taal. De positie van de cultureel deskundige in deze zaak was diffuus en de conclusies gaan verder dan zijn expertise reikt. Wiersinga (2002: 86) maakt bezwaar tegen een dergelijke combinatie van rollen, waar zij zegt:

‘Een tolk behoort zich als communicatiedeskundige strikt neutraal als intermediair tussen politie en justitie enerzijds en de verdediging anderzijds op te stellen. Het is niet zijn taak om als cultureel antropoloog of taalkundige voorlichting te geven aan deze of gene.’¹⁰

Daadgerichte dan wel dadergerichte expertise

De klassieke richting in het strafrecht had een nadrukkelijk daadgerichte oriëntatie, maar met de introductie van de Nieuwe Richting in het strafrecht trad de aandacht voor de persoon achter de daad meer naar voren. Met inschakeling van sociale en antropologische wetenschappen ontwikkelde zich allengs een meer dadergericht strafrecht,¹¹ waarbij de forensische psychiatrie en later de forensische psychologie tot bloei konden komen (Mooij, 1991: 10-12).

9 Ontleend aan eigen forensisch psychologische praktijk.

10 Ook Yeşilgöz, 1995: 156-158, en Van den Reijen, 2004: 15-16 spreken van een onverenigbaarheid van functies.

11 Zo gold na de gerechtelijke geneeskunde de criminele antropologie als een voorloper van wat thans de forensische psychiatrie heet, met voor Nederland Aletrino (1902) als spraakmakend voorbeeld.

Globaal genomen kunnen thans in de Nederlandse strafrechtspleging twee groepen forensische onderzoeken worden onderscheiden: de vooral daadgerichte en de vooral dadergerichte disciplines. De daadgerichte forensische onderzoeken zijn vooral criminalistisch van aard en richten zich met de waarheidsvinding in het bijzonder op de opsporing en daarmee op het bewijs in de betreffende strafzaak (Broeders & Muller, 2008). Het Nederlands Forensisch Instituut is daarvoor in Nederland een centraal instituut, om niet te spreken van een *centre d'excellence*. Bij dadergerichte forensische onderzoeken staat vooral de vraag naar de persoon van de verdachte centraal en vooral diens psychische conditie (Koenraadt et al., 2004; 2007; Van Marle et al., 2008). Het Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie in het algemeen en het Pieter Baan Centrum in het bijzonder zijn expliciet bedoeld voor zulk verdachte- c.q. dadergericht onderzoek.

Gezien hun eigen aard en de daarmee verbonden strafprocessuele positie moeten de beide soorten forensische expertise nadrukkelijk van elkaar onderscheiden worden. De deskundige moet helderheid over zijn procespositie betrachten omdat verwisseling of vermenging van rollen desastreuze gevolgen kan hebben, zoals bleek in de zaak van de Schiedammer parkmoord (Van Koppen, 2003). Deze eis is nog eens nadrukkelijk belicht in het Rapport Posthumus. Daarin wordt gesteld:

'In gecompliceerde zaken moet de deskundige die politie/justitie adviseert in het kader van de hulpverlening niet ook degene zijn die een pro justitia rapport opmaakt. [...] In strafrechtelijke onderzoeken moet bij politie en justitie meer kritische aandacht zijn voor de rol van de deskundige en de aan de deskundige te geven opdracht.'¹²

De cultureel deskundige pro Justitia kan, zo blijkt ook uit de bovengemelde casus, in verschillende stadia van het onderzoek en (daarmee) in verschillende rollen in het strafproces optreden. Omdat hij dan zowel als daadgericht alsook als dadergericht deskundige zou kunnen optreden, posities die niet te verenigen zijn, is een duidelijke vraagstelling en een heldere positiebepaling in de strafrechtspleging van cruciale betekenis (Crombag et al., 1992: 307-309).

Onder welk professioneel regime?

Wanneer menselijk gedrag als vreemd wordt gezien of last dan wel overlast voor anderen oplevert, rijst de vraag hoe dat te interpreteren valt, maar vooral hoe ermee om te gaan. Dat geldt in zijn algemeenheid wanneer grenzen van betaamelijkheid zijn overschreden. Waar criminaliteit, psychische stoornis en cultuur gemeen hebben dat het sociale constructies zijn, liggen bij grensoverschrijdin-

12 Aldus F. Posthumus (2005) in zijn rapport op p. 92. In zijn rapport stelt hij daarover: 'Als (in beginsel) onafhankelijke deskundigen als referent zijn ingeschakeld, kunnen zij echter niet meer worden gepresenteerd als onafhankelijk deskundige ter terechtzitting' (p. 172); en tevens 'Door die twee in de tijd opvolgende opdrachten en daarmee gepaard gaande activiteiten, kan het niet volledig worden uitgesloten dat bij de vervulling van de tweede opdracht (het onderzoek naar de persoonlijkheid [...] dan wel de betrouwbaarheid van zijn verklaringen) de bevindingen van de deskundige [...] ten aanzien van de eerste opdracht (studioverhoren) een rol hebben gespeeld' (p. 88).

gen interventies in strafrechtelijk, gedragskundig of cultureel opzicht voor de hand. Aan deze interventies liggen selecties ten grondslag die kenmerken van discriminatie vertonen. Opvallend is dat de discriminatie vooral in beeld komt wanneer de selectie op basis van etnische of culturele kenmerken plaatsvindt. Bovenkerk (1989) heeft daar veelvuldig op gewezen. Dergelijke processen spelen evenzeer een rol wanneer psychische stoornis een criterium is om mensen in te sluiten in een psychiatrisch ziekenhuis of een tbs-kliniek en daarmee uit te sluiten van deelname aan het maatschappelijke verkeer. Dat is des te bezwaarlijker wanneer die psychische stoornis niet actueel, maar in het verleden op iemand van toepassing was.

Met de inschakeling van deskundigen wordt de (vermoede) daad of dader het specialisme van de deskundige binnengeleid. Binnen de strafrechtspleging staan de forensische deskundigen per definitie ten dienste van de rechtspleging; de deskundige wordt immers ten behoeve van die rechtspleging uitgenodigd. In enig stadium van de strafrechtspleging levert de gedragskundige zijn bijdrage doordat hij nuanceert ter individualisering, doktert ter disciplineren,¹³ verpleegt ter bescherming, of behandelt ter beveiliging.

Pathologisering, culturalisering of beide

In een analyse van strafzaken in Amerikaanse rechtbanken signaleert Reddy (2002) dat niet alleen vaker een beroep wordt gedaan op een cultureel verweer als een middel om delicten te verontschuldigen en daarmee tot strafvermindering te komen, maar ook dat daarvoor medische overwegingen worden gebruikt. Zo worden culturele verschillen omgevormd tot psychische aandoeningen; aldus wordt gedrag vanuit andere culturen soms gepathologiseerd. Het culturele verweer wordt dan omgevormd tot krankzinnigheidsverweer, van ‘cultural defense’ tot ‘insanity defense’. In een zaak uit 1994 van een Iraans Joodse man die zijn echtgenote had gedood na jaren van psychologisch misbruik, betoogde de defence attorney:

‘Why did he do it? He was in a dissociative state. But why wouldn’t he fight back? Being a Persian Jew determined his personality. Culture is what he was suffering from. It was almost like an illness.’¹⁴

Eigen onderzoek wijst erop dat in zaken van partnerdoding verdachten van een etnische minderheid verhoudingsgewijs minder vaak dan Nederlandse verdachten hulp hebben gezocht bij de geestelijke gezondheidszorg, hoewel hun psychische problematiek vergelijkbaar of – in sommige gevallen – zelfs groter was dan bij Nederlandse verdachten. Tevens bleek dat verdachten van een etnische minderheid over het algemeen zwaarder worden gestraft dan Nederlandse verdachten van eenzelfde delict. In sommige gevallen is dit een weerspiegeling van het in mindere mate vóórkomen van een psychische stoornis; in andere gevallen zou de cultuur van de verdachte een rol kunnen spelen in het zwaarder straffen. Uit het

13 Boutellier, in: Janssen et al., 2008: 33-49.

14 *People v. Hanoukaj*.

onderzoek blijkt een opmerkelijk verschil tussen de beide groepen verdachten: waar Nederlandse verdachten vooral diegenen doodden met wie ze ten tijde van het ten laste gelegde een relatie hadden, doodden verdachten van etnische minderheden ook diegenen met wie de relatie al voorbij was. De rol van krenking en trots lijkt hierbij een grote rol te spelen (Liem et al., 2007: 110). Dergelijke bevindingen illustreren dat aandacht voor zowel culturele als psychische factoren, bij uitstek in zaken van levensdelicten, aangewezen is.

Enkele eisen te stellen aan de cultureel deskundige pro Justitia

Rommelink stelde een aantal voorwaarden waaraan deskundigen in het strafrecht zouden moeten voldoen.¹⁵ Deze gelden ook onverkort voor cultureel deskundigen die pro Justitia optreden.

- De deskundige neemt in het Nederlandse strafproces een onafhankelijke, neutrale en onpartijdige positie in. Zeker als de deskundige rapporteert in opdracht van een der procespartijen kan daarmee de neutraliteit in het gedrang komen. Vooral als de deskundige in verschillende fasen van het strafproces optreedt, is dit gevaar levensgroot aanwezig. Heilbrun et al. (2009: 104-105) stellen dat dubbele rollen in de relatie van therapeut en forensisch onderzoeker vermeden moeten worden. Ook andersoortige dubbele rollen zijn in het strafproces uit den boze. Zij bevelen aan dat deskundigen geen opdracht aanvaarden wanneer de onpartijdigheid van de onderzoeker in het geding is (idem: 102-103). Van de deskundige wordt tevens verlangd eerst de rol vast te stellen die vervuld moet worden binnen het forensisch onderzoek als de opdracht eenmaal aanvaard is (idem: 105-106).
- De deskundige zal zijn onderzoek uitvoeren naar de actuele stand van de wetenschap. Dat betekent dat hij de ontwikkelingen in zijn vakgebied moet bijhouden, hetgeen noodzaakt tot nascholing en bijscholing c.q. permanente educatie.
- De deskundige rapporteert aan leken op cultureel antropologisch gebied en wel ten behoeve van de openbare rechtspleging. Dat impliceert dat de deskundige zijn eigen expertise zal moeten vertalen in voor anderen begrijpelijke woorden, waarbij het gebruik van vakjargon vermeden moet worden. Heilbrun et al. (2009: 101) beklemtonen tevens dat de deskundige de opdracht alleen mag aanvaarden als deze ligt binnen het gebied van eigen expertise.
- De deskundige zal daarbij gewetensvol te werk gaan en zorgvuldig met de beschikbare informatie omgaan. De beroepscode van de eigen professie geeft daartoe richtlijnen voor verantwoorde gedrags- en werkwijzen.
- De rechter integreert de deskundigenverklaring in de rechtssfeer. Wat ook de bevindingen van de deskundige zijn, het wel of niet overnemen van de adviezen van de deskundige is exclusief voorbehouden aan de rechter.

¹⁵ Anders dan Crombag et al. (1992: 301) veronderstellen was het Rommelink (1965) die al in een vroeg stadium deze eisen formuleerde.

- De rapportage zal zoveel mogelijk gebaseerd moeten zijn op empirisch onderzoek. Het is de vraag of dit in gevallen waarbij een cultureel deskundige wordt ingeschakeld wel mogelijk, laat staan noodzakelijk is.

Tot slot

Terwijl in latere fasen van de (forensische) geestelijke gezondheidszorg de aandacht voor culturele aspecten van menselijk (afwijkend) gedrag geleidelijk aan toeneemt (Kortmann, 2006; Van der Hoeven, 2007; RSJ, 2007), is deze ook in zulke cruciale fasen als die van het gerechtelijk vooronderzoek en de berechting onontbeerlijk. Voor menig verdachte is het immers een entreefase voor een langdurig verblijf in een penitentiaire inrichting. Met de Wet op de deskundige in het strafrecht die per 1 juli 2009 van kracht wordt, is voor de cultureel deskundige die pro Justitia optreedt nog niet direct veel nieuws onder de zon, zij het dat er wel meer aandacht zal komen voor de positie die deze deskundige in het strafrecht inneemt. Voor de beroepsverenigingen van de betreffende professies ligt er een taak zich nader te bezinnen op de positie van hun deskundigen in het strafproces, zodat nader invulling kan worden gegeven aan de voorwaarden die gesteld kunnen worden aan opname in het register. Hier wordt met de nieuwe wet werk van gemaakt.

Als de cultureel deskundige pro Justitia wordt ingeschakeld, zijn waarborgen noodzakelijk om zuiverheid van de strafprocesrechtelijke positie te realiseren. Dat geldt te meer omdat de cultureel deskundige zich op het terrein van de daadgerichte als ook op dat van de dadergerichte expertise kan begeven en omdat de inschakeling van deze deskundige soms strafverzwarend kan uitpakken.

Literatuur

- Aletrino, A. (1902), *Handleiding bij de studie der crimineele anthropologie*, Amsterdam: Tierie & Kruyt.
- Boehnlein, J.K., M.N. Schaefer & J.D. Bloom (2005), Cultural Considerations in the Criminal Law: The Sentencing Process, *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 33: 335-341.
- Bovenkerk, F. (1989), *Er zijn grenzen* (oratie Utrecht), Arnhem: Gouda Quint.
- Bovenkerk, F., M. Komen & Y. Yeşilgöz (red.) (2003), *Multiculturaliteit in de strafrechtspleging*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bovenkerk, F. (2009), De culturele strafzaak onderzocht, in: F. Koenraadt & I. Weijers (red.), *Vrijheid en verlangen; liber amicorum prof. dr. Antoinette Mooij*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 91-98 (Pompe Reeks, deel 55).
- Broeders, A.P.A. & E.R. Muller (red.) (2008), *Forensische wetenschap. Studies over forensische kennis en organisatie*, Deventer: Kluwer.
- Hart, A.C. 't (2001), *Hier gelden wetten! Over strafrecht, Openbaar Ministerie en multiculturalisme*, Deventer: Gouda Quint.
- Heilbrun, K., Th. Grisso & A. Goldstein (2009), *Foundations of Forensic Mental Health Assessment*, New York: Oxford University Press.
- Hielkema, J. (1996), *Deskundigen in Nederlandse strafzaken* (diss. Rotterdam), Den Haag: Sdu.
- Hoeven, D., van der (2007), *Interculturalisatie in de tbs*, Universiteit Maastricht, doctoraalscriptie.

- Hopper, K. (1990), Research Findings as Testimony: A Note on the Ethnographer as Expert Witness, *Human Organization*, 49 (2): 110-113.
- Janssen, J. (2008), *Instroom en vroegherkenning van mogelijke eierzaken bij de politie. Een onderzoek naar de casuïstiek uit 2006*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Janssens, R. et al. (2008), *Psychische stoornis en delict. Het voortdurend dilemma tussen zorg en straf*, Tilburg: KSGV.
- Knoops, G.G.J. (1998), *Psychische overmacht en rechtsvinding* (diss. Leiden), Deventer: Gouda Quint.
- Koenraadt, F. (1999), Ausländische Verdächtige in der forensischen Begutachtung in den Niederlanden, *Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 82: 67-72.
- Koenraadt, F., A.W.M. Mooij & J.M.L. van Mulbregt (eds.) (2007), *The Mental Condition in Criminal Law. Forensic Psychiatric and Psychological Assessment in a Residential Setting*, Amsterdam: Dutch University Press.
- Koenraadt, F. (2009), De forensisch gedragskundige en zijn kwaliteiten, in: F. Koenraadt & I. Weijers (red.), *Vrijheid en verlangen; liber amicorum prof. dr. Antoine Mooij*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 243-256 (Pompe Reeks, deel 55).
- Koppen, P.J. van (2003), *De Schiedammer parkmoord: een rechtspsychologische reconstructie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Kortmann, F. (2006), *Transculturele psychiatrie. Van praktijk naar theorie*, Assen: Van Gorcum.
- Liem, M., K. Geene & F. Koenraadt (2007), *Partnerdoding door etnische minderheden*, Amsterdam: Dutch University Press.
- Marle, H.J.C. van, P.A.M. Mevis & M.J.F. van der Wolf (red.) (2008), *Gedragskundige rapportage in het strafrecht*, Deventer: Kluwer.
- Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (2007), *Advies. Als niemand begrijpt wat ik bedoel. Omgaan met allochtonen in de tbs*, Den Haag: RSJ.
- Raes, B.C.M. & F.A.M. Bakker (2007), *De psychiatrie in het Nederlandse recht*, Deventer: Kluwer, vijfde druk.
- Reddy, S. (2002), Temporarily Insane: Pathologising Cultural Difference in American Criminal Courts, *Sociology of Health & Illness*, 24 (5): 667-687.
- Reijen, M.K.J.G. van den (2004), *Tolk en taal in strafzaken*, Deventer: Kluwer.
- Remmelink, J. (1965), Enige opmerkingen over de deskundige in strafzaken, *Tijdschrift voor Strafrecht*, 74: 72-92.
- Rossum, W. van (2007), *Gelet op de cultuur. Reflectie op de relevantie van culturele achtergronden van etnische minderheden in de Nederlandse rechtspraak*, Rotterdam.
- Schwitters, R.S.J., (red.) (2008), *Recht en samenleving in verandering*, Deventer: Kluwer, tweede druk.
- Siesling, M. (2002), *Multiculturaliteit en verdediging in strafzaken* (diss. Utrecht), Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Tseng, W.-S., D. Matthews & T.S. Elwyn (2004), *Cultural Competence in Forensic Mental Health*, New York/Hove: Brunner-Routledge.
- Wiersinga, H.C. (2002), *Nuance in benadering. Culturele factoren in het strafproces* (diss. Leiden), Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Wikan, U. (1999), Culture: a new concept of race, *Social Anthropology*, 7 (1): 57-64.
- Winkelman, M. (1996), Cultural Factors in Criminal Defense Proceedings, *Human Organization*, 55 (2): 154-159.
- Yeşilgöz, Y. (1995), *Allah, Satan en het recht: communicatie met Turkse verdachten* (diss. Utrecht), Arnhem: Gouda Quint.